

nooit verademing, nimmer ruste, een leven zonder sabbat. Geen overzien, noch inbezitneming, veel minder genieting van het verworvene. Bij geen punt van den weg aankomen, dan om ijlings van dit punt weer af te gaan. Iets van den *sau-senden Galop* in den „Todtenritt” uit Bürgers Leonore 48). *Der ewige Jude*, nu niet uit angst die jaagt, maar uit een hartstocht die zuigt en trekt. Altoos voort en verder, altoos vooruit gesneld, een Excelsior dat nimmer mag eindigen 49). En nu, is het te sterk gesproken, zoo ik beweer, dat er op de duizend van hen, die in dezen jagenden stoet van den Vooruitgang meê aanbeenen wat ze maar kunnen, geen twee zijn, die ook maar iets merken of speuren van den genetischen samenhang, waarin deze koortsachtige *Fortschritt* met het *proces* onze pantheïsten staat 50)? Het *πάντα ἔει καὶ οὐδὲν μένει*, nu niet meer als thesis gesteld 51), maar als levensleus opgenomen, totdat ten leste dat gemis aan een eeuwigen sabbat op God zelf wordt overgedragen, en ook Hij naar Schulers geestige opmerking in „*ein veritabler Fortschritts-Gott*” is omgetooverd 52).

Doch genoeg hiervan M. H. Niet van het Pantheïsme in het algemeen, slechts van ééne zijner uitwerkingen zou ik handelen. Zelfs bij een begripsbepaling van dezen ongrijpbaren Proteus houd ik u daarom niet op 53), en trek thans al mijn betoog op dit ééne punt samen, dat het Pantheïsme, ook nu weer, de onderscheidingen verflauwt, de grenslijnen verbleeken doet, en de neiging verraadt om alle tegenstelling uit te wisschen. Met opzet zei ik: *Ook nu weer*, omdat deze neiging aan het beginsel zelf van het Pantheïsme haar drijfkracht ontleent 54). Ge ziet dit aan het *religieuse* Pantheïsme, dat bang voor een God „van verre”, zelfs met een God „van nabij” geen vrede neemt, maar hier reeds door het gebeds-mysterie in Gods wezen poogt in te dringen, en eens voor eeuwig zóó lang in Gods wezen wil terugvloeiën, tot alle grens tusschen God en de ziel verdwenen zij. Gij speurt dit aan het *practisch* Pantheïsme, dat, rusteloos nivelleerend, zóó lang al wat hooger uitgroeide, neerbuigt eerst, en dan besnoeit en afkapt, tot ten